

О. П. Новик

Бердянський державний педагогічний університет

Трансформація життєвого жанру в повісті Григорія Квітки-Основ'яненка «Панна сотниковна»

Новик О. П. Трансформація життєвого жанру в повісті Григорія Квітки-Основ'яненка «Панна сотниковна». У статті розглядається трансформація жанру життя у повісті Григорія Квітки-Основ'яненка «Панна сотниковна». Виокремлюються кілька основних аспектів вияву впливу агіографічної традиції на твір, зокрема, автором безпосередньо використано ремінісценції з життів Параскеви та Варвари, якими захоплюється головна героїня повісті.

Ключові слова: *життє, Квітка Основ'яненко, жанр.*

Новик О. П. Трансформация жанра жизни в повести Григория Квитки-Основьяненка «Панна сотниковна». В статье рассматривается изменение жанра жизни в повести Григория Квитки-Основьяненка «Панна сотниковна». Выделяются несколько основных аспектов проявления влияния агиографической традиции на произведение, в частности, автор непосредственно использовал реминисценции житий Параскевы и Варвары, которыми восхищается главная героиня повести.

Ключевые слова: *жизнь, Квитка-Основьяненко, жанр.*

Novyk O. Transformation of the the genre of hagiography in Gregory Kvitka-Osnovyanyenko's novel 'Panna sotnikovna'. This article explains the change of the genre of hagiography in Gregory Kvitka-Osnovyanyenko's novel 'Panna sotnikovna'. Some basic aspects of the demonstration of the impact of the hagiographic tradition on a work are allocated, in particular, with directly using reminiscence of hagiographies of Paraskeva and Varvara, who are admired by the protagonist of the novel.

Keywords: *hagiography, Kvitka-Osnovyanyenko, genre.*

Про Григорія Федоровича Квітку-Основ'яненка пишуть, що був він людиною освіченою і віруючою. В родині Квіток шанобливо ставилися і до церкви, і до книги [3:223; 15]. Жанрова палітра текстів Григорія Квітки-Основ'яненка досить широка, стара оповідна традиція вплітається в оригінальний стиль письменника, набуває оновленого звучання. Розглянемо трансформацію жанру життя у творчості автора на прикладі повісті «Панна сотниковна».

О. Александров пише: «Непрямым свідченням можливості духовної еволюції не лише святого, а й будь-якого персонажа агіографічної прози є характер учитель та учнівство, як його можна уявити за даними життєвих пам'яток. Звернувшись до змісту агіографічних пам'яток, можна виділити два основних типи відносин між тими, хто виховує, і тими, кого виховують» [1:232–233]. Головна героїня Квіткиної повісті виступає і ученицею (відданість Христу, зразок життєвими персонажам, духовне наставництво батьочки, рідних, приклад монахинь), і сама виховує своїх близьких власним праведним життям.

Повісті «Панна сотниковна» Григорій Квітка-Основ'яненко дає підзаголовок «истинное происшествие». В родинному літописі Квіток під 1732 роком був такий запис: «Того ж году, декабря 28 дня, тарановского сотника, Мирона Петровича, дочь, Прасковья Мионовна, когда хотели ее кондукторы свалтовать, сколола себя ножом» [7:537]. Саме цей коротенький запис став основою для написання твору «Панна сотниковна».

Діалог доньки й матері повідомляє читачеві історію, що підштовхнула Параскеву до рішення присвятити себе Богові. Григорій Квітка-Основ'яненко знову ж таки переповідає події, які було зафіксовано у родинному літописі Квіток, зокрема, про постриг у Хорошівському монастирі, на який, за текстом, ходила дивитися головна героїня твору. Жінка, яка так вразила Параскеву, постає реальною особою: «Она была замужем за бунчуковым товарищем паном Гамалеем, да недовго пожила с ним. Как ходили наши казаки с паном полковником харьковским, Квиткою, аж в Персию, и он с ними ходил, да там и умер. А бедная вдова года три погоревала и постриглась в монахини. Какая она молодая, богатая, хо-

рошого рода, а все оставила ради спасения души своей» [8:294]. Ця історія доповнена й поглиблена іншими: «Вот и сестра ее так же поступила. Я очень хорошо знала панну Феодосию, нашу-то полковниковну. Благочестивая душа была! Не пожелала замуж, оставила знаменитых родителей, богатство, все также презрела. А тут вскоре и другая сестра ей последовала (из Летописи же). Так, пожалуй, к чему же это ты заговорила?» [8:294].

Письменник змальовує стан катарсису, який охопив головну героїню повісті, коли дівчина дивилася на постриг: «Что со мною тогда было, я не могу вам и рассказать! Я была как на небесах! Сердце во мне горело, душа палала и стремилась к Богу; готова была тогда же кинуться к архимандриту, который постригал госпожу Марию... а после ... а потом...» [8:294]. Саме ця подія є такою, що викликала бажання стати монахиною: «А потом... вот четвертый год, как у меня пламенное желание быть монахиною... Я прошу Бога утро и вечер, что если угодна ему моя жертва, благоволил бы принять ее и меня в исполнении укрепил. Если же я недостойна быть в числе избранных, то... сотворил бы со мною по воле своей...» [8:294].

Недаремно автор називає головну героїню Параскевою, вже цим спрямовуючи читача до житійної літератури. Життя головної героїні повісті змальовано дуже близько до агіографічної традиції відтворення жіночих образів святої Параскеви та великомучениці Варвари. Формування житійного канону в давній українській літературі відбувалося протягом досить довгого часу, тим паче, що автори, як пише В. Лепакін, засвоювали житійний канон не з підручників агіографії, яких не існувало, а шляхом читання кращих зразків житійної літератури [9:194]. Письменник XIX ст. не був винятком. Дослідник агіографічних творів О. Александров вважає, що «авторів психологічних романів XIX ст., які використовували життя святих як літературні джерела, цікавила саме дуалістична концепція зображеної в житті людини. Природно, що вона переосмислювалась, у романі людина співвіднесена зі світом, основні доміанти якого — середовище й епоха. Місце ідеї спасіння займає ідеал, досягнення якого пов'язане з подоланням героєм самого себе, своїх почуттів і пристрастей. Та й людська натура постає в іншому, відмінному від середньовічного, тлумаченні. Вона стає значно багатшою й різнобічнішою, виступає джерелом і добра, і зла. В розумінні людини романіст XIX ст., як правило, виходить і з християнської, і з просвітницької концепції» [1:236].

У повісті «Панна сотниковна» релігійність автора поєднується зі змалюванням просвітницької концепції виховання, що унаочнюється в образі сотникового сина, в образі головної героїні.

У тексті «Панни сотниківни» є згадка про дату народження героїні: «...до двадцяти лет стыдно было бы и помышлять о женихах, а вот от первых Парасковей (14 октября) пошел тебе уже другой год на двадцать лет...» [8:293]. Житіє преподобної Параскеви у «Житіях святих» Дмитра Туптала датовано 14 жовтня [14]. Свята Параскева в українській культурі є збірним образом двох святих, проте в збірнику житій Дмитра Туптала містяться окремо оповіді про обох Параскев. Свята Параскева вважалася заступницею Болгарського царства, тому така увага до цієї постаті в Балканських країнах в Середньовіччя, а пізніше св. Параскева стає популярною святою і на теренах інших слов'янських країн. Автором «Житія Параскеви» є Євтимій Тирновський, а своєрідним доповненням цього тексту є «Оповідь про перенесення мощей Параскеви Тарновської (Епіватської) з Відина до Сербії». «Оповідь ...», яку написав Григорій Цамблак, болгарин за походженням з Тирнова, де й здобув освіту в монастирі Святої Трійці.

Детально «Оповідь про перенесення мощей Параскеви Тарновської (Епіватської) з Відина до Сербії» розглянув Ю. В. Пелешенко в книзі «Українська література Пізнього Середньовіччя (друга половина XIII–XV ст.)» [11], про цей текст йдеться і в кількох розвідках Я. Мороз [10], яка поєднує розгляд літературного твору й живопису. Григорій Цамблак акцентує на побожності й самозреченні сербських черниць Євтимії та Євгенії, які змогли подолати важку дорогу і власний страх, мужністю своєю заслужили повагу навіть у варварського царя Баязета. Наслідком нелегкої подорожі стало повернення мощей св. Параскеви, але не в Сербію, а в Болгарію, яку, на думку Ю. Пелешенка [11:269], Григорій Цамблак вважає спадкоємицею минулої слави Болгарії. Завдяки болгарському впливу, а також розвитку ісихазму в українській культурі, образ св. Параскеви-П'ятки Сербської (Параскеви Тирновської) поширюється і в українському іконописі, з'являються храми на честь преподобної.

Дмитро Туптало в житті Параскеви поєднує попередні житія, зокрема й «Оповідь про перенесення мощей Параскеви Тарновської (Епіватської) з Відина до Сербії». При цьому

письменник зберігає традиційну структуру агіографічного тексту: починається розповідь від народження святої й преподобної Параскеви «від благочестивих батьків, що неухильно ходили в усіх заповідях Божих» [14:185]. Розповідається про праведне життя преподобної, душевне очищення, пророче видіння, смерть і посмертні події, що засвідчили святість мощей. Автором подається і безпосередня вказівка на одне з джерел життя: «Списано Євтимієм, єпископом терновським», про Євтимія в житії пишеться, що він був братом Параскеви. Дмитро Туптало наводить цитати з Біблії, порівнює преподобну з біблійними персонажами: боговидцем Іллею, Іваном Хрестителем, Давидом, що переміг Голіафа. Дмитро Туптало розширив житіє св. Параскеви, поєднавши відомі на той час джерела, де йшлося про цю святу, надавши художності змалюванню й динамізуючи оповідь, при цьому зберігає жанрові канони житія.

Важливими для розуміння ідейної спрямованості повісті Григорія Квітки-Основ'яненка є джерела самого життя Параскеви. М. Гардзаніті вважає, що «грунтуючись на літургії і особливо на службі, яка правилася 14 жовтня, Євфимій розвинув ідею про шлюб між Богом та душею, використовуючи, головним чином, духовну екзегезу «Пісні пісень», з її ідеєю пошуків і зустрічю жениха та нареченої, що представлена, найперше, в гімнографії на честь святих і мучениць. Тому в житії Петки першочергової ваги набувають цитати із Пісні Пісень, із Пс. 18 а особливо із Пс. 44, а також із притчі про мудрих дів (Мф 25, 1–13)...» [4:49].

Порівнюючи текст повісті «Панна Сотниківна» з житієм Параскеви, бачимо низку безпосередніх паралелей у двох творах. Григорій Квітка-Основ'яненко просто, без надміру художніх прикрас відтворює щастя, яке відчуває дівчина, коли священник виокремлює саме її, щоб попрацювала на благо церкви. Змальовується і сором'язливість Параскеви, яку шанує народ, прагне їй допомогти біля церкви. Думки про те, яку потрібну й важливу справу доручили, не лишають дівчину і вдома за роботою. Юна особа мимоволі прагне до веселощів, пісні, проте всіляко контролює свої емоції: «С утра еще, как села за работу, задумавшись и забывшись, начала было своим серебряным голосочком петь какую-то песенку: но вдруг, вспомнив, каким делом занимается, вскрикнула: «Ах господи! Что я сделала? — и тут же, вскочив, положила три земных поклона, моля бога простить забывчивость и рассеяние ее; оградила крес-

том стены комнаты, чтобы отогнать искусителя, села за работу, все сожалея, что при таком святом занятии она допустила овладеть собою светским мыслям» [8:292]. Такий епізод є невеликим штрихом, що характеризує головну героїню твору, підкреслює її набожність. Саме до цього уривку Тарас Шевченко створив ескіз «Панна Сотниківна» [XII. 1841 — XI. 1842]: «В доме пана сотника, в так, по-тогдашнему, называемой «большой хате», в ясный морозный день, сидела у окна девушка и прилежно занималась работою» [8:291]. Підтвердженням тому, що Квітка дуже втішався сюжетом «Панни сотниковны» є і прохання автора до Тараса Шевченка про поетичну обробку сюжету: «Щоб то..., якби Ви мою «Панну сотниківну» (в 3кн. «Современника» сього (1840) года) та розказали по-своєму, своїми віршами: тогді б вона була дуже гарно розказана, і яка була добра, і як постраждала. Та ще б і змалювали її патрет» [7:538]. Отже, сотниківну талановитий художник таки змалював на прохання автора, але віршованим твір не став.

Звісно ж, Григорій Квітка-Основ'яненко не прагнув просто відтворити текст життя, а пише оригінальний художній текст. Слушною видається думка Б. І. Бермана: «...якщо не пов'язувати поняття літературності неодмінно з поняттям оригінальності, важко не погодитися, що агіографія як літературний жанр зводиться саме до цього ряду загальних місць, жорстко регламентованої схеми, канва якої час від часу розшита випадковими відхиленнями і варіаціями, точніше сказати, в яку ззовні вриваються збурюючі впливи дійсності, або авторської індивідуальності, або чужорідної традиції...» [2:159–160]. Життя Параскеви й Варвари стають своєрідною канвою для змалювання життя сотниківни, інваріантом сюжетів, по-суті, саме ці святі формують героїню повісті. Можемо пояснити це й потребою у провідникові на шляху аскетичного вдосконалення, використання моделей християнської поведінки, втілених у досвіді канонізованих осіб [6:217].

Навіть навчання панночка, яка прагне присвятити себе Богові, підпорядковує головній меті свого життя: «Моему жениху это будет приятно. Для него хочу я выучиться, чтобы пристойно с ним беседовать» [8:296]. Ще один епізод, введений Григорієм Квічкою-Основ'яненком у повість, поглиблює мотив Христової нареченої, і водночас пов'язує цей твір іще з одним житієм — св. Варвари. Знаковим для панночки стає те, що вона читає житіє Варвари перед тим, як самій прийня-

яти муки. Читаємо в житії: «Потім ігемон звелів посадити її до темниці, поки він надумає, якими найлютішими муками її карати. Ледь жива від тяжких ран Варвара свята була в темниці, молилася в сльозах до милого Жениха Христа Господа, щоб не покидав її в лютих муках страждаючи, і казала з Давидом: «Не покидай мене, Господи Боже мій, і не відступи від мене, почуй мій крик про допомогу». Коли вона молилася так опівночі, облило її світло велике, страх і радість відчула у серці своїм свята — наближався Жених її нетлінний, хочучи невісту Свою відвідати. Тоді сам Він явився — Цар Слави у славі невимовній. Його ж побачивши, свята так утішилася духом і насолодилася серцем! ... І була свята Варвара в темниці, як на Небесах, серафимською любов'ю до Бога палаючи і славословлячи Його серцем та устами, віддаючи дяку Господеві, що не зневажив, відвідав рабу Свою, яка страждає Імени Його ради» [13:58].

О. Александров вважає, що в житії «завжди відтворюється антиномія життя й смерті, а смисл агіографічного твору зрештою зводиться до зняття цієї антиномії. Це здійснюється шляхом встановлення між життям і смертю зв'язків, які можна назвати зв'язками містичного детермінізму. Саме через пограння смерті відбувається перехід від того, що пропливає поруч, земного життя до безсмертя, перетворення реальної людини в «небожителя», тобто здобуття святим сакрального статусу» [1:286–287]. Мученицька смерть за віру є закономірною для героя життя, але це може бути будь-яка смерть, проте не самогубство. І Параскева, і Варвара, до яких апелює героїня повісті «Панна сотниковна», мужньо прийняли усе, що їх чекало на мученицьким шляху, а сотниківна, щоб не віддати себе на поталу гвалтівникові, страчує себе. Вчинок героїні виходить за рамки канонів життя, оскільки самогубство не має виправдання за жодних обставин. Проте, можна розглянути таку подію і в іншому аспекті: дівчина, що боялася навіть богоугодною працею согрішити в святвечір, не могла цілеспрямовано загубити свою душу. Вочевидь, Параскева прагнула не вбити себе, а налякати гвалтівників, як це зробила затворниця Мастрідія із «Синайського патерика»: «...численних розкиданих по життях варварів, грабіжників і гвалтівників також жахає і навертає чудо, звершене цнотливою дівчиною, на яку напали. Затворниця Мастрідія із «Синайського патерика» (№60), дізнавшись, що причиною домагань

знову «одного юнака» є її прекрасні очі, ткацьким човником виколоє собі обидва ока, і це настільки вразило юнака, що сподвигло його піти в скит» [2:164]. Характерно, що у Квітки варварами, які намагаються згвалтувати Параскеву, постають також християни-москалі, яких батько дівчини приймає з пошаною, пригощає, не очікуючи нічого поганого. Таке імагологічне осмислення автором москаля як Чужого, а згодом і Ворожого, не було випадковим [3:232].

У житії, як правило, основну частину становить розповідь про діяльність святого у зрілому віці та про його чудеса. Як зазначає В. Лепахін, «в цьому випадку автори життя також йдуть за Євангелієм. Святі, наслідуючи Христа, чинять насамперед такі чудеса, які творив, згідно з Євангелієм, їх Учитель. Цим вони вказують і на спільність духовного досвіду усіх святих, і на джерело цієї спільності — Христа, який сказав: «...Хто в Мене вірує, той так само діла робитиме, що іх Я роблю...» (Йо.14, 12)» [9:197]. У тексті повісті про сотниківну бачимо численні добрі справи дівчини. Таємничі походи героїні напередодні свята «куда и зачем сама знает» були: з дарунками до вдови з п'ятьма дітьми, до паралізованого старенького і сліпої старої, до різних бідних, і зрештою, до церкви. Про допомогу, яку Параскева щедро роздавала разом із ласкавими словами, дівчина говорила, що це від батьків, від інших людей, намагаючись зробити добру справу не заради себе, а на благо іншим. Характерні деталі, які змальовує автор — прохання за інших, тільки за невинних, гроші на свічки разом із милостинею «за Христа ради, старцю» та багато інших, що свідчать про добротність героїні.

Набожність самої Параскеви Миронівни автор пояснює, згідно з житійним канонем, набожністю родини, у якій виховувалася дівчина. Пані сотникова — працююча, мудра жінка, що дбає і про свою родину, і про людей, які її оточують. Жінка згадує свою матір, що так само піклувалася про людей, намагаючись зробити якомога більше добра людям. Батько, — козацький сотник Мирон Петрович, і мужній воїн, і мудрий керівник, і дбайливий батько. Про набожність цього ідеального героя свого часу згадував і Микола Сумцов, пишучи про етнографізм творів Квітки-Основ'яненка [12:201].

«Вона ж, коли піросла, стала вродою дуже гарна, і не було рівної їй дівчини красою в цілому краї» [13:55], — так змальована св. Варвара у житії. Панночка у повісті Гри-

горія Квітки-Основ'яненка постає такою ж гарною, нею милуються і рідні, і чужі люди.

Дослідники агіографічної літератури стверджують, що у світі життя авторський голос відсутній. «Автор там, власне, і не цікавий для читача. Житіє ніколи не може вестися від особи подвижника, авторське начало в ньому обмежене функціями оповідача...» [2:181]. У Квітки ж ми бачимо чітко виражений голос автора-оповідача, який перебуває поруч із героїнею, співпереживає їй, вносить пояснення для читача.

Повість «Панна сотниковна» знаходиться під впливом агіографічних творів, зокрема,

житій св. Параскеви та св. Варвари. Автор переосмислює подію з реального життя в контексті літературної та релігійної традиції, додаючи елементи новочасного впливу, зокрема, просвітницькі тенденції. Авторське начало у творі, діалог з читачем виходить за рамки поетики життя, як і побутописання, етнографічні елементи, імагологічні аспекти змалювання ворога, тощо. Розгляд творів Григорія Квітки-Основ'яненка в контексті попередньої християнської літературної традиції підтверджує тяглість історії української літератури, а також уможливило поглиблене прочитання творчої спадщини письменника.

Література

1. Александров О. Література Київської Русі : Між міфопоетикою і християнським символізмом : [Статті. Монографія] Олександр Александров. — Одеса : Астропринт, 2010. — 472 с.
2. Берман Б. И. Читатель жития (Агиографический канон русского средневековья и традиция его восприятия) / Б. И. Берман // Художественный язык средневековья / отв. ред. В. Карпушин. — М. : Наука, 1982. — С. 159–183
3. Борзенко О. І. Сентиментальна «провінція» (Нова українська література на етапі становлення) / Олександр Іванович Борзенко. — Харків, 2006. — 322 с.
4. Гардзанини М. Церковнославянская агиография в византийском литургическом контексте: Священное Писание и литургия в литературной композиции жития Параскевы / Марчелло Гардзанини // Славяноведение. — 2000. — № 2. — С. 42–51.
5. Жиленко І. В. Житіє та чудеса святої великомучениці Варвари / І. В. Жиленко // Віра і розум. — 2001. — № 2. — С. 100–118.
6. Ісіченко Ігор, архієпископ. Аскетична література Київської Русі / Ігор Ісіченко. — Харків : Акта, 2007. — 397 с.
7. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів у 7 томах / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. — К. : Наукова думка, 1979. — Т.4 : Прозові твори.
8. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Панна сотниковна // Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів у 7 томах / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. — К. : Наукова думка, 1979. — Т. 4 : Прозові твори. — С. 291–320.
9. Лепакін В. Ікона та іронічність / Валерій Лепакін. — Львів : Монастир Монахів Студитського Уставу. Видавничий відділ «Свічадо», 2001. — 288 с.
10. Мороз Я. Агіографічний жанр в українській іконографії XIV–XVI ст. / Я. Мороз // Дмитро Туптало у світі українського бароко : зб. наук. пр. [У надзаг. : Львівська медієвістика. — Вип. 1]. — Львів : Артос — Априорі. — С. 209–220.
11. Пелешенко Ю. В. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII — XV ст.) : Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. Постаті. / Ю. В. Пелешенко. — 2-е вид., переробл. і доповн. — К. : ВД «Стилос», 2012. — 608 с.
12. Сумцов Н. Ф. Г. Ф. Квитка как этнограф // Киевская старина. — 1893. — VIII. — С. 190–214.
13. Туптало Д. Житіє і страждання святої великомучениці Варвари. Від Метафраста і Дамаскина із Четгій зібране / Дмитро Туптало // Туптало Дмитро. Житія Святих (Четгій Мінеї) ; [переклала Дарія Сироїд]. — Львів : Свічадо, 2007. — Том IV : грудень. — С. 55–67.
14. Туптало Д. Місяця жовтня в 14-й день. У той-таки день житіє преподобної матері нашої Параскеви // Туптало Дмитро. Житія Святих (Четгій Мінеї) / пер. із ц.-сл. В. Шевчук / Дмитро Туптало. — Львів : Свічадо, 2006. — Том II : Жовтень — С. 185–189.
15. Ушкалов Л. Бароківі джерела нового українського письменства // Ушкалов Л. Есеї про українське бароко / Леонід Ушкалов. — К. : Факт — Наш час, 2006. — С. 162–212 : іл. — (Сер. «Висока полиця»).